

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az ősfinn fokváltakozás mint strukturális jelenség

A finnségi nyelvek egyik legérdekesebb hangjelensége kétségkívül a zárhangok fokváltakozása, melyet SETÄLÄ annakidején az egész uráli hangrendszerre kiterjesztett. Manapság jóval óvatosabbak vagyunk, és a fokváltakozást általában csak az ősfinn kor közepe tájáig, a germán hatás korszakáig visszük vissza. Általános az a fölfogás is, hogy a váltakozást a szó hangsúlyviszonyaiban történt változások idézték elő, s fölteszik, hogy első indítékai a germán nyelvekből valók, melyekben a Werner-törvény hasonló jelenséget eredményezett.

Nem érintem itt a jelenség történeti hátterét, mely még mindig további megvilágításra vár, például a lapp nyelv részéről. A fokváltakozást eddig csupán történeti szempontból igyekeztek vizsgálni, s így mellékes körülmény maradt az a kérdés, hogy miféle jelenség is volt az valójában, és esetenként hogyan érvényesült.

Az ősfinn fokváltakozás úgy, ahogy vázolni szoktuk, iskolapéldája a kiegészítő megoszlásnak, azaz a komplementáris disztribúciónak. A fokváltakozó pároknak, vagyis az erős és a gyönge foknak jelentkezése előre pontosan megállapítható.

A finnugor szók kezdetben föltehetőleg kéttagúak voltak, kivéve természetesen a névmásokat. Amennyiben a szó három vagy többtagú, a tőhöz valamely képző vagy esetleg képző-sor járult. A mai finnségi nyelvek szószervezete azt mutatja, hogy a fokváltakozás keletkezése idején az ősfinnben már egytagú szótövek is kialakultak s ez a körülmény részben hozzásegít a jelenség időbeli elhelyezéséhez. Általában fölteszik, hogy a szó hangsúlyviszonyai az ősfinnben ugyanolyanok voltak mint a mai finnbén: hangsúly esik minden második szótagra; az első szótag főhangsúlyos, a harmadik és az ötödik szótagon mellékhangsúly van, amennyiben a szó elég hosszú; az utolsó természetesen mindig hangsúlytalan. A fokváltakozás érintette a szótagkezdő egyszerű és gemináta zárhangokat, kezdetben az *s*-et is.

Vegyük például a palatális zárhangot, a *k*-t. Az erős fokot képviselje k_1 , a gyönge fokot k_2 . Jelentkezésük a következő három tényezőtől függ: a hangkörnyezettől, a szótag hangsúlyviszonyaitól és a szótag minőségétől, azaz nyílt vagy zárt voltától. A különböző tényezők egymásközti kölcsönhatása megzavarhatja a jelenség összképét, de azért az teljesen mechanikus marad.

A tényezők közül legfontosabb a hangkörnyezet. Zöngétlen hang után mindig az erős fok jelentkezik, azaz k_1 . Tehát a váltakozást csak a zöngés környezet teszi lehetővé. Zöngés környezet esetén különbséget kell tenni a hangsúlyos és a hangsúlytalan szótag utáni helyzet között. Hangsúlyos szótag utáni helyzetben a szótag minősége a döntő, mégpedig úgy, hogy nyílt szótag-

ban k_1 , zárt szótagban k_2 jelentkeznek. A hangsúlytalan szótag utáni képviselő viszont a hangkörnyezettől függ: magánhangzó után k_2 , mássalhangzó után k_1 . Hangértéke szerint $k_1 = k$ és $k_2 = \gamma$ vagy g ; ez utóbbi változat csak nazálisan végződő hangsúlyos szótag utáni zárt szótagban fordul elő; a hangsúlytalan szótag nazálisa után erős fok van, azaz k_1 .

Mindezek alapján a következő sémát kapjuk:

Zöngétlen hang után	Hangsúlyos szótag után		Zöngés hang után Hangsúlytalan szótag után	
$k_1 = k$	Nyílt szótag- ban	Zárt szótag- ban	Magánhangzó után	Mássalhangzó után
	$k_1 = k$	Magán- hangzó és likvida után γ	$k_2 =$ Nazális után g	$k_2 = \gamma$
				$k_1 = k$

Más szóval ez azt jelenti, hogy az ősfinnben volt egy (k) zárhangfonéma, mely két allofónként jelentkezett: [k_1] és [k_2]; ezt utóbbi még két másodlagos allofónra oszlott: [γ] és [g]. Ugyanígy kapjuk a (t)-fonéma allofónjait: [t], [δ] és [d], valamint a (p) fonémaét: [p], [β] és [b].

A gemináta zárhangok képviselője ugyanilyen sémába illeszkedik, de annyiban egyszerűbb, hogy a hangkörnyezet mint ható tényező elesik. Gemináta zárhangok nem fordultak elő zöngétlen hangok után, sem pedig hangsúlytalan szótag mássalhangzója után. A sémába a kk és $\check{k}k$ váltópárt közvetlenül be lehet helyezni:

Hangsúlyos szótag után		Hangsúlytalan szótag után
Nyílt szótagban	Zárt szótagban	
kk	$\check{k}k$	$\check{k}k$ (kk ?)

A hangsúlytalan szótag utáni képviselőt nehéz pontosan meghatározni. Egyrészt a RAVILÁTÓL képviselt álláspont értelmében indokolt az a fölfogás, hogy az egyszerű zárhang gyöngé fokú megfelelőjének jelentkezése bizonyos helyzetekben föltételezi, hogy ott a geminátának is rövid változatban kell jelentkeznie. Másrészt viszont lehet hivatkozni arra, hogy a hangsúlytalan szótag utáni mássalhangzó-kapcsolatok — tehát két azonos mássalhangzó kapcsolatai is — mindig erős fokúak. Más szóval: vagy *mansikka*, azaz gyöngé fok, ha a geminátát egységes hangnak fogjuk föl — vagy *mansikka*, azaz erős fok, ha a geminátát két azonos mássalhangzó kapcsolatának tekintjük.

Az előzőekben vázolt sémába bármilyen típusú szók beleillenek. Példának vehetjük akár a fölszólító mód jelen idejének többes szám második személyű alakjait. A fölszólító mód jele KA , a megfelelő személyrag TA . A *sä-*töből lesz **säkaða*, a mai finn *saakaa*, az *anta-*töből **antayata*, (a mai finnben analógiásan *antakaa*) a szavói nyelvjárásban pedig még most is *antöta*, a **pelyät-*töből (melynek magánhangzós töve *pelkädä-*) lesz **pelyätkäta*.

Szokos beszélni külön radikális és külön szuffiksális fokváltakozásról: az előbbi a szó törésében mutatkozik, az utóbbi a toldalékokban. Az is általá-

nos fölfogás, hogy a radikális váltakozás a szótag nyílt vagy zárt voltától függ, a szuffiksális viszont az előző szótag hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltától: hangsúlyos szótag magánhangzója valamint hangsúlytalan szótag mássalhangzója után erős fok van, hangsúlytalan szótag magánhangzója után pedig gyöngé fok. A fokváltakozásnak ilyen kettéosztása félrevezethető — és eredetileg nem is tartozott SETÄLÄ elméletéhez. Ez a kettéosztás azon a föltevésen alapul, hogy minden kéttagú szó egymorfémás, azonban a késői ősfinnben már nem ez volt a helyzet. *Haapa* 'nyárfa' és *saapa* 'kapó' (participium praesens): mindkettő kéttagú, de az előbbi csak egy, míg az utóbbi két morfémát tartalmaz (*saa*-tő + az első participium képzője *pa*). A genitivuszi alakok így hangzanak: *haavan* és *saavan*. Strukturális szempontból a *saavan* egységes egészet alkot és a radikális, nem pedig a szuffiksális fokváltakozás szabályait követi. (A szuffiksális váltakozás szabályai szerint a kérdéses esetalaknak *saapan-nak kellene hangoznia.) Nyilvánvaló tehát, hogy a váltakozás szerkezeti és nem etimológiai tényezőktől függ.

Egy finnségi nyelv sem őrizte meg a fokváltakozást az ősfinn rendszernek megfelelően. A származéknyelveket e szempontból három csoportra lehet osztani. Az első csoportba a lív és a vepsze tartozik, amelyekből hiányzik a fokváltakozás. Mégis a váltakozás fő elveinek egyike: a hangkörnyezet hatása bizonyos módon ezekben is jelentkezik. Zöngétlen hangokkal kapcsolatban ezekben a nyelvekben is csak zöngétlen zárhangok jelentkeznek, például vepsze *tuhkad* 'hamu', *lähten* 'indulok', *pikad* 'hosszúak'; zöngés környezetben viszont mind zöngések, mind zöngétlenek. A hangkivetéses alakok a vepszében bizonyos fajta váltakozást is előidézték: *oiged* 'igaz' *oiktan* (genitivusz), *ambub* 'lő': *ampta* 'lőni'. Ennek azonban nincs köze az ősfinn fokváltakozáshoz, amint azt a rekonstruált alakok *oikeða: *oikeðan és *ampuβi: *ampuðak bizonyítják.

A másik csoportot a finn és a karjalai alkotja. Ezekben a nyelvekben a fokváltakozás pusztán fonetikai jellege akkor szűnt meg, amikor a $\beta > v$ változás végbement. Akkor például a *haapa* 'nyárfa' és *haava* 'seb' szó genitivusza azonos alakú lett: *haavan*. Hasonló irányban hatott néhány más hangváltozás is, többek közt a rövid geminátának egyszerű zárhanggá való változása. Például az *aitta* 'csűr': *aitan* (genitivusz) és az *aita* 'kerítés': *aidan* (genitivusz) annyiban egybeolvadt, hogy az egyik sor gyöngé foka azonos a másik sor erős fokával. A finnbén és a karjalaiban most már a nyelv különböző fonémái váltakoznak egymással, vagy hanghiánnyal, nem pedig ugyanazon fonéma allofónjai. A váltakozás ennek ellenére továbbra is mechanikus. A mai finnbén a hangsúlyviszonyok teljesen elvesztették jelentőségüket: a váltakozás teljesen azonos módon történik mind a hangsúlyos, mind a hangsúlytalan szótag utáni helyzetben. A hangkörnyezet szintén elvesztette gátló hatását, a közfinn nyelvben a zöngétlen *ht* és részben a *hk* is alkalmazkodott a fokváltakozáshoz — egyes finn nyelvjárásokban, különösen a karjalaiban pedig minden zöngétlen hang utáni zárhang alkalmazkodott hozzá. Itt a fokváltakozás egyetlen tényezőjeként a szótag nyílt vagy zárt volta szerepel, s ez a tényező mint elv átterjedt a hangsúlytalan szótag utáni helyzetekre is, úgyhogy a mai finnbén éppúgy van *mansikka* 'földieper': *mansikan* (genitivusz), mint *tikka* 'harkály': *tikan* (genitivusz), jöllehet a fokváltakozás eredetileg csak az utóbbi típusban jelentkezett.

Az észti és a vót fejlődött a legmesszebbre. Miután bizonyos szóvégi mássalhangzók eltűntek vagy vokalizálódtak, a szótag nyílt vagy zárt voltá-

nak elve nem érvényes többé minden esetben. A fokváltakozásból fonemikus tényező lett. Az ilyen alakokban mint vót *sigā* 'sertés' (genitivusz): *sikā* (partitivusz), vagy *uvā* 'borsó' (genitivusz): *upā* (partitivusz) és észtl *linnu* 'madár' (genitivusz): *lindu* (partitivusz) — pontosabban: *liñnù : lindu* a gyöngéfokúság a genitivusz jelévé vált, tehát morfémává, ugyanúgy, ahogy a hajlító nyelvek tőváltozásai. A hangkörnyezetnek többé semmi hatása nincs, csaknem minden — sőt a vótban minden — zöngétlen hang utáni zárhang váltakozik. Ezzel szemben ez a két nyelv, legalább részben, megőrizte a hangsúlyhelyzet jelentőségét: a vótban erős fok jelentkezik hangsúlytalan szótag mássalhangzója után: *kukertan* 'ledöntök', *emmet* 'varrni', az észtlben pedig hangsúlytalan helyzetben nem váltakozó rövid gemináta van: *kuusikus* 'fenyvesben', *kuusiku* 'fenyvest', 'fenyvesbe'.

Bármi legyen is a fokváltakozás eredete, arra az eredményre jutunk, hogy az ősfinnben a váltakozás fonetikai jelenség volt, a mai finnben és a karjalaiban morfofonemikus, az észtlben és a vótban pedig fonemikus jelenség. E négy nyelvben a váltakozás tisztázása és megértése az egész mássalhangzórendszer alapja. Ezzel szemben a vepsze és a lív nyelv mai viszonyainak az ősfinn fokváltakozásból való levezetése csupán jelentéktelen, sőt egyenesen téves következtetéseket eredményez.

EEVA KANGASMAA-MINN

The Proto-Finnic Consonant Gradation as a Structural Phenomenon

The gradation of medial stops is a key phenomenon for understanding present relations in the Balto-Finnic languages. In Proto-Finnic gradation was a mechanical procedure, depending on several factors. The occurrence of stops v. spirants was conditioned by environment, stress or the openness or closeness of the syllable. Therefore, in Proto-Finnic the stop and its corresponding spirant/voiced stop may be included into one and the same phoneme. The geminated stop and its co-occurrent, the short geminate, are also allophones of a single phoneme.

In Proto-Balto-Finnic gradation has been non-distinctive and automatic. Due to several sound changes, the character of gradation has completely changed in the present Balto-Finnic languages, which may be divided into three groups in this respect. In Livian and in Vepsian the alternation has altogether levelled out. In Finnish and in Karelian the stops alternate with other phonemes of the language or with zero, and the alternation is in the main conditioned by the openness or the closeness of the following syllable. In Estonian and Votyan even the lastmentioned factor has lost its importance, since due to loss or vocalization of certain word-final consonants weak grade is found also in open syllables, e.g. Votyan *sigā* 'of the pig', v. *sikā* (part.) 'some pig'. Thus the occurrence of strong v. weak grade has become a morphological factor in these languages.

EEVA KANGASMAA-MINN